

РЕПОРТАЖ З ПРОДОВЖЕННЯМ

Для мене це не тільки подорож, це — повернення. Саме цього дня дев'ять років тому я втретє залишала Кампучію. Чи могла я знати тоді, що не скоро знову побачу цю країну? Коли приїхала сюди вперше навесні 1965-го, вона видалася мені землею спокою на індокитайському півострові, який стрясали воєнні конфлікти. В Лаосі та В'єтнамі ситуація рік у рік загострювалась. У Кампучії, якщо не зважати на прикордонні інциденти з тодішнім Південним В'єтнамом — життя йшло нормально. На низових землях, особливо в дельті Меконгу, вирощували стільки рису, що його вистачало не тільки для себе, але й на експорт. Величезна кількість фруктів, овочів, риби, малонаселені, але сповнені життя міста, перші в історії країни вищі учбові заклади і промислові підприємства, мережа шкіл і лікарень, що поволі, але безупинно розширювалася, — ось деякі риси тодішнього життя Країни Кхмерів. Кампучія мала свої внутрішні проблеми, але вона ніколи не знала голоду, і, незважаючи на різні труднощі, відчувався поступ у всіх галузях життя.

Коли навесні 1970 року, незабаром після перевороту правих сил Лон Нола й Сірі Матани, мені пощастило приїхати на кілька днів із Сайгона до Пномпеня, я побачила, що в Кампучію входить війна, яка довго обминала цю країну.

ПОВЕР- НЕННЯ

ДО

ЖИТТЯ

МОНІКА
ВАРНЕНСЬКА

Моє повернення до Кампучії почалося весною 1978 року, коли я два тижні мандрувала понад в'єтнам-кампучійським кордоном. Я слухала розповіді кхмерських біженців, яких гнала до В'єтнаму загроза смерті від рук своїх співвітчизників. Режим «червоних кхмерів» на чолі з Пол Потом та Ієнгом Сарі перетворив Кампучію на великий концентраційний табір. Я слухала тоді розповіді свідків і навіть гадки не мала, що не мине й року...

Маленький військовий літак, що здійснює рейси між Хошіміном і Пномпенем, долає відстань у 200 кілометрів за півгодини. Він летить низько, видимість чудова. Там, де колись зеленіли рисові поля, — пустеля, сіра й безлюдна.

Перше після дев'яти років побачення з Пномпенем. Побачення із столицею Кампучії, перетвореної на місто-привид. Молодий фотокореспондент однієї соціалістичної країни, що прибув сюди на кілька днів раніше, роздивляючись центр міста, запитав: «Де ж ті руїни?» Йому відповіли: «Тут немає руїн. Можна вбити місто, не зруйнувавши його».

Можна. Я пересвідчуюсь у цьому на кожному кроці.

Для всіх, хто його знав, Пномпень був однією з найпрекрасніших і найбільш упорядкованих столиць Азії. Місто відносно моло-

де, його динамічний розвиток почався двадцять п'ять років тому — після першої індокитайської війни. Тут гармонійно поєднано оригінальну азійську архітектуру з будівлями європейського типу. На околицях дерев'яні будиночки стояли на палях — це зручно в сезон дощів. Пишна, старанно доглянута тропічна рослинність надавала містові чарівності.

Тепер зелень між спустілими будиночками це пишніша, ніж колись. Усюди багато кокосових пальм. З дерев, що нагадують нашу акацію, звисають червоногарячі китиці квітів. На непорушній воді величезні, мов тарілки, лотоси. Солодкавий паморочливий запах магнолії. І змішаний з ним сморід бруду, гнилизни, смерті. Цей сморід відчутний скрізь — із будинків, де ще навесні 1975 року вигнано всіх мешканців. Тут і там купи сміття, що його нечисленні «червоні кхмери», які лишилися у Пномпені, ніколи не прибирали. Важко, незважаючи на зусилля нових властей і городян, які знов оселяються в своїх домівках, повернути містові його колишню чистоту.

Рої мух, всюдисущих і агресивних. У Кампучії їх більше, ніж у будь-якій азійській країні. В Пномпені під тонким шаром землі — трупи замордованих і померлих від виснаження. Скільки людей тут загинуло — точно не відомо, та й навряд чи коли стане відомо.

Ті, кому пощастило вціліти під час полпотівських жахів, повертаються додому, власне в ті місця, де раніше була їхня домівка...

Мені знову й знову здається, ніби розсуваю щільну завісу; або пригадую давній сон. Цю частину міста я бачила багато разів. Ця вулиця, ця площа, цей будинок мені добре відомі, але які ж вони тепер...

— Тут наче був політехнічний інститут? — питаю дорогою з аеропорту. Мої молоді кхмерські гіді Ронг і Вантха кивають. Чудові сучасні будинки, зовнішні галереї, великі зали, повні світла і повітря. Тепер тут смітник. Хаос і безлад. Скрізь валяються подерті підручники, технічні й наукові журнали, коштовна апаратура, лабораторне обладнання. Все понівечене.

У зруйнованому вокзалі нерухоми гординник уже чотири роки показує 8.35. На коліях кістяки вагонів. На спустілому пероні кілька жebraків роздмухують багаття. Під ногами хрумтить бите скло.

Вулиця Момінгва, колись одна з найпожвавленіших артерій центру. Будинки сто-

ять, але все, що було всередині, знищене або вкрите пліснявою. В багатьох квартирах лишилися речі, серед яких жили люди, поки їх не прирекли на вигнання. Розсипаються спорохнявілі меблі, іржавіє начиння. Магазины, ресторани, контори — все, що в них було, «червоні кхмери» знищили з варварською люттяю. Готель «Хемара», де я колись мешкала, поряд ювелірна крамниця: незліченна кількість коробочок, вистелених усередині оксамитом. Під ногами пожовклі фотографії — усміхнені обличчя дітей. Приклеєна на вітрині кольорова картка: запрошення на шлюб дочки хазяїна. В магазині багато вентиляторів, таких потрібних для тропіків. Усі зіпсовані. Те саме в магазині першокласних колись холодильників американських, французьких, італійських фірм. Кожна ця річ була для «червоних кхмерів» свідченням «імперіалістичного» способу життя, прояви якого належало нищити. Вулиці завалені друкарськими ма-

У таких халупах серед джунглів мешкали кампучійці, вигнані зі своїх міських квартир

Мертвим і безлюдним виглядав Пномпень під час правління кліки Пол Пота — Ієнг Сари

шинками, лічильними й швацькими машинами. Всюди повно шкаралупи від кокосових горіхів, що ними харчувалися «червоні кхмери».

На перехресті двох центральних вулиць — одна з небагатьох у Пномпені руїн. Національний банк, стилізований під стародавню будівлю... Не встерегли входу різьблені дракони. На подвір'ї, під стіною, стоїть велика скриня, повна дрібних грошей. Це монети, що були в обігу під час урядування Лон Нола. Й тут, і на сусідніх вулицях валяються банкноти. Я підбираю цілі нерозірвані пакети асигнацій із зображенням храмів Ангкора — вони були в обігу до квітня 1975 року. Інші, трохи менші, мабуть, надруковані в Китаї, мають дату 1975. Дивно: адже уряд «червоних кхмерів» багато разів стверджував, нібито гроші цілком вилучені з обігу. Звідки ж ці банкноти? Важко сказати. Полпотівські банкноти, новісінькі, невживані, гонить вітер вулицями Пномпеня. Люди байдуже проходять повз них, на відміну від іноземців, ласих до всіляких курйозів.

Знайома будівля найбільшого в місті ринку під круглою банею. Я пам'ятаю розташовані всередині продовольчі магазини й невеликі крамнички, повні фруктів і овочів. Тепер тут пусто, смердить гнилизною. Але ще щось наче змінилося... Вже знаю: тоді тут не було цих кокосових пальм, які нині

зеленим кільцем відгороджують ринок од вулиці. Наказ Пол Пота звучав чітко: всюди в Пномпені, де тільки можна, мають вирости дерева. Їх садили для того, щоб місто, яке «червоні кхмери» вважали джерелом всілякого зла, якнайшвидше уподібнилося селу. Пальми садили посеред тротуарів, перед будинками, скрізь. Під кожне дерево клали два трупи для угноєння ґрунту.

Тротуаром ідуть виснажені жінки, на головах у них кошики з убогим майном. Діти, худі, мов кістяки, туляться до матерів. Прорізає машина з кхмерськими солдатами визвольних сил у зелених мундирах. Рипить візок — його тягне високий чоловік невизначеного віку. Я питаю:

— Чи розмовляєте ви французькою мовою?

На голові тюрбан із лянляої картатої хустки. З виснаженого обличчя дивляться здивовані очі. Він киває:

— Ви французенка?

— Ні, журналістка з Польщі. А ви?

— Я був селянином.

Так відповідає кожен колишній мешканець Пномпеня.

— А перед тим, як стали селянином?

— Був заступником директора Національного банку.

...Над річкою Тонле Сар, на бульварі, порослому бур'янами, сидить двоє чоловіків. Приязно посміхаються, коли я підходжу до них з блокнотом і фотоапаратом. Кілька днів тому повернулися. Теж були селянами.

Руками отаких несвідомих 13—14-річних підлітків полпотівська кліка здійснювала свою злочинну політику геноциду.

А перед тим? Один працював на пошті. Другий був фельдшером у госпіталі імені Кхмеро-радянської дружби. Цю назву він старанно вписує в мій блокнот. Мав дружину і двох дітей — що з ними сталося?

— Дружина? — Йому бракує слів, він робить рух рукою під горлом. Дочка? Знову рух — розбили голову об стіну. Син помер од виснаження.

Другого співрозмовника я вже про сім'ю не розпитую.

Триває процес оживлення міста, але власті, Об'єднаний Фронт національного порятунку не дозволяють стихійного повернення всіх колишніх мешканців столиці. На те дві головні причини: нестача продовольства й антисанітарні умови. Це неможливо ліквідувати протягом кількох місяців. І досі існує загроза епідемії тифу, холери, віспи, бракує ліків і вітамінів. Дозвіл на повернення до столиці отримують насамперед кваліфіковані робітники й фахівці, вони на вагу золота. Не дах над головою є тепер головною проблемою в Пномпені — будинків вистачає, треба лише прибрати сміття, винищити щурів. Проблемою є постачання населення

продуктами харчування. Перевагою на отримання продовольчих пайків і талонів для їдальні користуються ті, хто працює.

За муром, укритим бляхою та колючим дротом, три великі будинки. До 1975 року тут містився лицей «Туол Сват Прей».

— Я тут складав іспити на атестат зрілості, — каже Ронг, киваючи на середній будинок. Уряд «червоних кхмерів» наказав позакривати школи. Лицей перетворено на в'язницю «Туол Сленг» — одну з найстрашніших у полпотівській «демократичній Кампучії». З цієї в'язниці не було вороття. Хто опинявся за її муром, той гинув. Коли в січні минулого року Пномпень було звільнено, в цій катівні знайдено сорок трупів і четверо ледве живих трирічних дітей. Матері їхні загинули, дітей пощастило врятувати.

Цокольний поверх першого будинку: скрізь бруд і трупний сморід. Трупини винесли, але на кам'яній підлозі й досі можна розпізнати контури тіл, деформованих розкладом. Залізні нари, кайдани, якими приковували в'язнів. Папери, серед них знайдено

чимало викривальних документів. Клубки людського волосся. Справжній Освенцім. Зал тортур. З жалю до читачів не хочу докладно описувати знаряддя, яким тут користувалися. Подертий французько-кхмерський словник. У цій в'язниці замордовано багато кампучійських інтелігентів — представників тієї суспільної верстви, яку «червоні кхмери» безжалюбно винищували.

Іноді здається, що полпотівці брали уроки в гестапо. Ось зошит-«інструкція» кхмерською мовою: що треба робити, аби видобути зізнання. Списки замордованих. Величезна кількість імен молодих фахівців, які повернулися до Кампучії після навчання у Франції. Вони хотіли служити вітчизні, а знайшли тут смерть, як і кожен, хто будь-коли виїздив за кордон.

Багатьох убивали без будь-якої причини. Кількість страт особливо зросла 1978 року. Незважаючи на терор, що панував у країні, іноді вибухали повстання. Їх жорстко придушували.

Фотографії в'язнів — на них люди з кхмерськими і в'єтнамськими рисами. Є й білі. Хто були ці європейці — ще ніхто не знає.

Шкільні класи перетворено на камери.

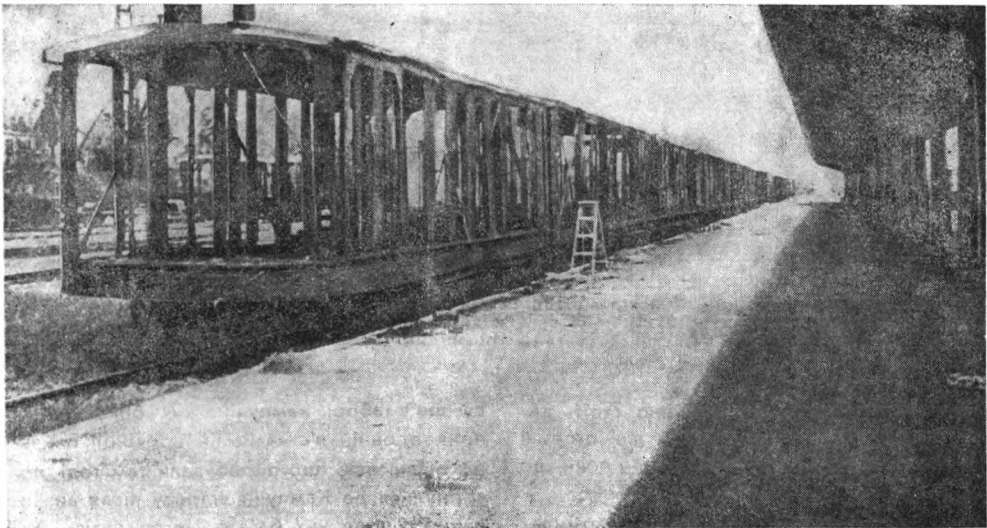
Нещасні, прикуті ланцюгами, могли тільки лежати або сидіти скарлючившись. Один з моїх в'єтнамських друзів, колишній в'язень відомого концтабору на острові Коп Сон, сказав мені згодом: це страшніше, ніж в'ідомі «тигрові клітки».

Я піднімаю з землі маленьку брошурку. «Дванадцять заповідей народів», сформульованих Пол Потом ще перед остаточним взяттям влади. «Люби свою націю, народ, робітників і селян. Де б ти не був, служи своєму народові од щирого серця і всієї душі...» Дванадцять пунктів, які щоранку торочили червонокхмерські солдати.

Кожен день існування полпотівської Кампучії, кожен крок її керівників і підлеглих кричуще суперечили цим заповідям.

Ще один вражаючий документ. Кілька сот дрібно списаних сторінок. Зізнання Ту Німа — одного з головних діячів кампучійських лівих, людини, що закінчила Сорбонну. Після захоплення влади «червоними кхмерами» він був міністром інформації й пропаганди. Ще 1976 року як міністр приймав у Пномпені делегацію в'єтнамських журналістів. Заарештований був, як впливає з його зізнань, за участь у змові проти Пол Пота. Його піддавали тортурам, стратили. На зі-

Мертвий вокзал у Пномпені. Кістяки вагонів на спорожнілих перонах нагадують про трагедію міста.

Вони пройшли пішки 200 кілометрів із села в провінції Компонг, куди були депортовані 1975 року. Дружину (стоїть у дверях) було відділено від чоловіка (сидить унизу) і лише на дорозі до Пномпеня вони випадково зустрілися.

наннях, які він писав власноручно, стоїть дата: травень, 1977. Як видобули з нього такі зізнання і що то була за змова,— поки що невідомо.

Я зустріла Пен Енн, з якою познайомила-

ся ще в таборі кампучійських біженців — у прикордонній в'єтнамській провінції. Близько тисячі осіб, що перебували там тоді, повернулися до Кампучії відразу після визволення. Серед них багато інтелігентів. Усі

працюють. Пен Енн — учителька, її направили на роботу до колишньої в'язниці, яку тепер перетворено на музей.

— Тяжко дивитися на все це, — говорить вона. — Але ми мусимо зберегти і впорядкувати документи про катування наших співвітчизників у «Тоул Сленгу».

Пен Енн утратила за часів «червоних кхмерів» чоловіка, двох братів, сестру й інших родичів — всього шістнадцять чоловік. Уціліла лише завдяки тому, що з трьома дітьми втекла до В'єтнаму.

— Що ж, треба працювати. Треба жити! Слова ці я ще чутиму тут багато разів.

Єдиний готель, у якому живуть нечисленні іноземці, що прибувають до Пномпеня, колись називався «Ройял», потім «Ле Пном», тепер не має назви. Поряд — центральна наукова бібліотека. Я висиджувала тут годинами під час першого свого відвідання Кампучії, шукаючи книжки про цю країну, тоді ще в нас маловідому. Книжки «червоні кхмери» прирекли на знищення. Не було газет, їхню роль виконував бюлетень, що виходив тричі на місяць для прибічників Пол Пота. Центральна бібліотека цілком зруйнована. Крізь розчинені двері чуто голоси. На варті біля входу стоїть дівчина з карабіном, дві інші прибирають вестибюль. На стіні — вцілілий чудовий барельєф, на ньому сцена з «Рамаяни». Дівчата викидають усе, що лишили по собі «червоні кхмери», які мешкали в приміщенні бібліотеки. З безформних куп книжки поволі повертаються на полиці. Два чоловіки йдуть вздовж полиць. Старший, представник нещодавно створеного міністерства культури, переглядає врятовану частину каталогів, радить молодшому, як тут дати бодай якийсь лад. Хлопець і дівчата очищують кожен том від бруду й плісняви; ця робота триватиме кілька місяців. Я переглядаю наукові журнали з різних країн світу. Сиплеться білий порошок — рештки ДДТ, яким до 1975 року бібліотекарі рятували книжки від тропічних комах.

Бібліотека зазнала великих втрат. Її почали впорядковувати, й це одна з перших ознак нового життя.

Жодне місто не може існувати без світла й води. Тому електростанція, насосна стан-

ція, фільтри й водогін були тими нечисленими підприємствами, що функціонували за часів «червоних кхмерів». Відчувши свій кінець, полпотивці хотіли їх знищити, та перешкодив блискавичний наступ визвольних сил Єдиного Фронту Національного Порятунку Кампучії. До в'єтнамської технічної групи, що прибула з Хошіміна допомогти ввести в дію електростанцію, незабаром приєдналося двадцяттеро кхмерських робітників. Пробний пуск відбувся ще в січні, хоча минув ще певний час, поки місто отримало струм.

— Найгірші часи позаду, — говорить в'єтнамський технік Нгуен Ван Трі. — Людей ще мало, але потихеньку прибувають. Коли повністю вкомплектується колектив, ми повернемося додому.

Гірша доля спіткала насосну станцію та фільтри, що за нормальних умов давали 200 тисяч кубічних метрів води на добу. «Червоні кхмери» знищили майже 30 відсотків обладнання. Перед війною тут працювало 600 робітників. Майже всіх їх вислали із столиці. Через якийсь час полпотивці, не даючи собі ради із складною апаратурою, викликали кількох робітників. Після того, як ті дали необхідні пояснення, їх повбивали. Водозбірники станції від замулення й остаточного знищення врятували в'єтнамські фахівці, що прибули з Хошіміна.

— Ми встигли в останній момент, — каже молодий інженер Труон Ноанг Хай. — Ще два-три дні — і довести все до ладу було б неможливо.

За містом, на сьомому кілометрі, — базар. Роль грошей виконує рис. Що ж можна «купити» за рис? Овочі, якісь старі ліки, картаті хустки, в'ялену рибу, зошити. Мене оточує група цікавих. Крізь натовп продирається сивий чоловік:

— Мадам, ви бува не французенка?

— Ні, полька.

— А ваша країна підтримує контакти з Францією? Можна з Польщі надіслати листа до Парижа? Я прошу вас написати моїй дружині, що я вцілів. Вона живе в Парижі.

— Охоче, я це зроблю через Червоний Хрест.

Багато кхмерів мають родичів у Франції,

але жоден не зберіг листів з їхніми адресами. За переховування такого листа загрожувала смертна кара. Адреси забули. Мій співрозмовник знав адресу дружини напам'ять.

— Як ваше прізвище? — запитує.

— Ессаро Сісоват.

— Як? — перепитую я. — Сісоват?

— Так, я принц Сісоват. Вам знайоме моє прізвище?

Звичайно. Сісовати були одним відгалуженням королівського роду, що правив країною багато років. Народоми належали до другого й були суперниками Сісоватів.

— А ви десь працювали?

— Авжеж. Я за освітою юрист, був мером ІV кварталу міста. Дружина, моя поїхала 1974 року до Парижа, де ми бували часто. Я теж мав їхати з нею, але мене затримали справи. Потім надійшов квітень 1975-го. Решту ви вже знаєте. Виселили мене, як і всіх мешканців столиці. Чотири роки сукав у селі налігачі для буйволів. Скрізь називався вигаданим прізвищем. Мені пощастило: ніхто не впізнав. Якось з'явився в тому селі водій, який мене знав, але не виказав.

Кілька чоловіків прибирають сміття на привокзальній площі. З радіомережі випробовують гучномовці. На вулицях формуються колони. Червоні транспаранти, на них білі, голубі, сині написи: «Хай живе солідарність народів Кампучії, В'єтнаму й Лаосу!», «Хай живе міжнародна робітнича солідарність!» Багато хто поприводив дітей. Робітники вже діючих у Пномпені підприємств уперше святкують день Першого травня. Режим Пол Пота не визнавав жодних свят, повикреслював з календаря навіть найбільш традиційні, навіть Новий рік!

Незважаючи на тягар кошмарних спогадів, люди привітно всміхаються, запитують іноземців: хто, звідки? Хтось махає мені рукою. Знайомі з електростанції. Тут і робітники поки що нечисленні діючих підприємств, колеги из СПК—місцевого прес-агентства, журналісти, вцілілі від загибелі інтелігенти, студентська молодь. Урочистість триває годину — кілька коротких промов.

Наступного дня — текстильна фабрика. Одне з найстаріших промислових підприємств Пномпеня. Виконуючий обов'язки директора Пеп Тац, немолода людина з вис-

наженим обличчям, пояснює: колись на фабриці працювало півтори тисячі чоловік. «Червоні кхмери» обмежили виробництво чорною бавовняною тканиною: нею уяголя весь народ. Працювало близько 900 чоловік, з них три чверті жінок. На день видавали тарілку ріденької юшки й чашечку рису чи рисової каші. Працювали в каторжних умовах, без відпусток і свят. За найменший вияв протесту, незадоволення викликали до «Ангкар Леу». Це означало те саме, що й смертний вирок.

Поряд з фабрикою під повіткою сидять діти. Місцева школа. Вчителька, сорокарічна Ханн Сокум, до 1975 року працювала в лицей з французькою мовою навчання. Її чоловіка, співробітника газети «Депеш дю Камбодж» «червоні кхмери» вбили в перші дні після захоплення влади. Ханн Сокум пішла у вигнання з вісьмома дітьми. Повернулася з трьома найменшими: п'ятьох старших убито — трьох синів і двох дочок у віці від 18 до 22 років. Я хотіла про щось розпитати цю сумнооку кампучійську Ніобу, але мені перехопило горло.

Наступного дня я відвідала ще кілька шкіл у селах поблизу Пномпеня. Частина селян вижила й уже повернулася. Орють поля. Всі розмови навколо рису. Незабаром сезон дощів, отже, з сівбою треба поспішати, але бракує насіння.

— Ми готові ще тугіше затягнути пояс, аби тільки стало на насіння, — говорять представники районних властей.

Я думаю, воно в них буде. Кхмери можуть розраховувати на допомогу В'єтнаму: хоч йому теж нелегко, але він поділиться рисом. Не сьогодні-завтра почнуть прибувати також радянські літаки з рисом.

Знову школа. Кілька десятків дітей у бамбуковій хатині. Діти від 6 до 15 років. Добра третина з них — сироти. Бракує букварів — два на всю школу. Діти страшенно виснажені, пристаркуваті. Дві вчительки, одна, Нгуен Сао — двадцятирічна, другій, Роат Камах, сорок років. За Пол Пота вони приховували свій фах. Після визволення повернулися, відразу приступили до роботи. Третій вчитель, Маї Мен, — колишній слюсар з американського посольства, має початкову освіту.

— Коли побудують кращі з мене, піду на

іншу роботу, — каже він. — Поки що, як
можу, навчаю цих малюків.

У Пномпені тепер діє чотири лікарні. Будинки є, але апаратура частково пропала. Катастрофічно не вистачає ліків, медичного персоналу. Лікар Као Санойт веде мене палатами, в яких можна простежити всі стадії туберкульозу; багато хвороб, викликаних голодом, невідомо в Європі. Хірург Кієу Лін (три роки стажувався в Ленінграді, шість років керував воєнним госпіталем) показує лікарню Калмет, де колись лікувався принц Сіанук і його придворні, потім Лон Нол і його прибічники, зрештою керівники «червоних кхмерів». У лікарні повно звичайних пацієнтів — хворих і поранених од вибухів мін. Маленькі міни розкидано на шляхах, якими люди вертаються з місць вигнання.

Ще одне знайоме з давніх років місце в Пномпені — Національний музей. Червоний дах. Будинок стилізовано під стародавній храм. Проти входу величезна скульптура священного птаха Гаруда, відомого з індійської й кхмерської міфологій. Канн Ман — молодий археолог — виконує обов'язки директора музею. Він теж повернувся із заслання. Разом з дружиною та двома помічниками чистить експонати, приводить до ладу те, що лишилось. Чимала частина каталогу збереглась, отже, можна підрахувати збитки. Майже цілком знищено багатий колись відділ етнографії. Відділ археології, що мав велику колекцію стародавньої скульптури й архітектури, зазнав значних втрат. Про це свідчать написи на постаментах: «Експонат вивезено в невідомому напрямку. Пошуки тривають». Та багато безцінних скульптур збереглось, хоч вони й трохи пошкоджені. На подвір'ї, серед ставків з квітучим лотосом, стоїть оригінал славнозвісної скульптури з Ангкора «Прокаженим королем». Рука в нього пошкоджена.

— Ви не знали Лі Воуонга, директора нашого музею? — питає мене молодий археолог. — Його також були виселили, а тоді він почув по радіо запрошення повернутися. Вийшов до столиці, думаючи, що після перших потрясінь життя починає нормалізуватися. Та «червоні кхмери» зажадали від нього ключі від сховища, де зберігалися стародавні твори, золоті предмети. Отримавши ключі, вони вбили директора.

Діти знову вчаться сміятися.

На карті Пномпеня, знайденій у зруйнованому готелі «Мороном», я позначаю місце, життя в яких починає відроджуватися. Люди прибувають. Те саме скрізь у Кампучії. Лише на кордоні з Таїландом, у гірській місцевості та в джунглях «червоні кхмери» ще чинять якийсь опір. Та в Манілі збанкрутований Ієнґ Сарі і його дружина, що також належала до керівників, каламутять воду. Але для вбивць, катів власного народу немає вороття.

Кампучія повертається до життя. Ідучи провінціями Неак Луонг і Свай Рієнг до В'єтнаму, я бачила не тільки братські могили, не лише кошмар в'язниць у колишніх лицях, не самі пустелі на місці рисових полів. Я бачила людей. Тих виснажених голодом, змучених переживаннями людей, що повертаються до верстатів. Тих, що не забули власної трагедії й знову навчають дітей. Завдяки їм країна оживає, перед ними я схплюю чоло.

«Перспективи», Варшава.